

* * *

זיוה שמיר

המוזה קלת הכנפיים: על פזמוניו של נתן אלתרמן "הלכנה חולצת שד מקיר הבית שמנגד" "ערב עירוני": התיאור האורבני ושברו

שיר "קליל" זה משנת 1934, שהיה בזכות לחנו של יוני רכטר וביצועו של יוסי בנאי לפזמון מושר מופר ופופולרי, כלל לא נועד להיות "שיר זמר". זהו אחד משיריו המוקדמים של נתן אלתרמן, שאמנם לא נגנזו אך גם לא הוכנסו לספר השירים הראשון כוכבים בחוץ. רוב השירים שחיבר אלתרמן בין השנים 1931-1935 נשלחו לפרסום והתפרסמו בעיתונות היומית והעתית, אך לספרו הראשון הוא הכניס רק שלושה שירים מוקדמים: "זווית של פרוור", "חיוך ראשון" ו"האם השלישית" (וגם אלה הוכנסו לקובץ הבכורה לא לפני שהוטלו בהם שינויים רבי משמעות).

יש הרואים בשיר "ערב עירוני" שיר תל-אביבי, ויש הרואים בו שיר פריזאי, אף-על-פי שלכאורה אין בו רמזים מזהים כלשהם. למעשה שיר זה מתאר להלכה עיר ארכיטיפית מוכללת, ללא סימני זמן ומקום "מסומנים" (marked):

כעת אני רוצה לזכור
את מחשבותי – והיא נבְּהֶלֶת.
פני הנשים צפים באור
ורגליהן טובלות בתכלת.

שְׁקִיעָה וְרֵדָה בֵּין הַגּוֹת
אֶסְפֹּלֵט כָּחַל מְלֻמָּשָׁה
עֵינֵי נָשִׁים נוגות, נוגות
אומרות לערב "למה באת?"

אני יותר קל מימין –
כל געגועי ללב השמאילוו...
אני נכון להאמין
לכל אדם, רק לעצמי לא.

הפנסים פרחי העיר
מלכלכים באור נִיחוח
אביב חשמל עצוב בהיר
משכרונו אסור לברח.

כעת אני מאד אחד
ומסתכל מאד בשקט
איך הלכנה חולצת שד
מקיר הבית שמנגד

הוא רק יתום ורק תמים
נולד לרגע ואיננו
בין הלילות והימים
הוא בא לזרח בעינינו.

גופי נקטן ומתנמץ
אכל ראשי כל כך גבוה
עד שאפלו אם אלך
לא אתבונן לאן אבוא

בין הימים והלילות
לנאות מראה פחלים גלך נא
כל נשמותינו תכלות
שם דשא עשב תלחכנה.

שְׁקִיעָה וְרֵדָה עַל סֶף הַרְחֹב
וְרִחֹב פְּמִנְהָה שֶׁל תְּכֵלֶת
מִי שֶׁיִּגְיעַ עַד הַסּוֹף
יִרְצֶה לְבָכוֹת מֵרַב תּוֹחֵלֶת.

נפנוף שלום ילדה פתיה
את חיוכה נשא האוטו
מה שהיה ולא היה
נדמה כמו ישוב להיות עוד.

"ערב עירוני" – כמו שירו הראשון של אלתרמן שזכה לראות אור בדפוס ("בשטף עיר") – נכתב תחת רישומם של הרעיונות ההיסטוריוסופיים של הוגה הדעות הגרמני אוסוולד שפנגלר בספרו החשוב "שקיעת המערב" (*Der Untergang des Abendlandes*). שני כרכיו של ספר זה ראו אור בין השנים 1918-1922, ומייד עם פרסומם זכו להשפעה רבה על עולם הרוח שפין שתי מלחמות העולם. ספרו של שפנגלר נכתב בהשראת מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הקומוניסטית. כלולה בו נבואה על דעיכתה הצפויה של תרבות המערב לאחר שתעבור עליה תקופה של חומרנות חסרת רסן ושל חולשה אידיאולוגית. שקיעת היום מקבלת כאן ממדים ארכיטיפיים ועל-זמניים. לכל תופעה יש עת זריחה ועת שקיעה, ושקיעת השמש המתרחשת מדי ערב היא אך דוגמה בזעיר אנפין לתהליכים עצומי ממדים.

כמו ברבים משיריו המוקדמים של אלתרמן, לפנינו תיאור אורבני של עיר בלתי מאופיינת, לעת ערב. כאן מתוארת העיר כששקיעת השמש מציפה את הגגות באור ורוד סכריני, רגלי הנשים טובלות בתכלת, והאספלט כבר כחול כהה כצבע הלילה הקר. תיאור של ערב עירוני בצבעי אדום-כחול, או בצבעי ורוד-תכלת, אופייני לשירים מוקדמים אלה, והצבעים המנוגדים משקפים גם את המציאות החוץ-ספרותית וגם נושאים בתוכם מטען רעיוני ספרותי.

כך, למשל, מתאר אלתרמן בספרו **כוכבים בחוץ** את הדרכים "אֲשֶׁר חָתְרוּ בְּמִנְחָוֹת הָאֶפֶק, הַפְּחָלוֹת וְגַם הָאֲדָמֹת", וכך תיאר את השוק הלוהט בשמש האדומה ומרצפות סמטאותיו עדיין כחולות כצבע הלילה ("בְּשַׁעְרֵי יָמִיו כְּבֶשֶׁן הַכְּחוֹל יִלְהֹט, [...] עֲלֶה, אָדָם-שֶׁעַר וּלְבֶן-עֵינָיִם." בתיאורים עזים אלה, הצבעים הניגודיים אדום-כחול [או הווריאנטים הרכים שלהם: ורוד ותכלת] מתארים את הצבע החם של אור השמש ואת צבעו הקר של הלילה. כלול בהם רמז לריתמוס של היממה כמשל לתהליכי זריחתן ושקיעתן של תופעות גדולות מן היממה – חי אָנוּשׁ וחיי עם ועולם.

שירת אלתרמן מציגה לנגד עיני הקורא תמונות שיש להן כפל פנים: אותה תמונה עצמה יכולה להיתפס גם כתמונה מסתורית ומופלאה וגם כתמונה המשקפת מציאות פשוטה, יום-יומית וטריוויאלית. אותה תמונה עצמה יכולה לשקף עולם תמים וילדותי, שלו ופסטורלי, ובמקביל היא עלולה לייצג עולם מסויט, מלא רוע וזדון, שחיתות ו אלימות. אותה תמונה עצמה יכולה לשקף עולם קליל, תוסס וחושני, ובמקביל – עולם רציני ואינטלקטואלי, ספוג בהרהורים וברעיונות.

כך גם ב"ערב עירוני": לכאורה לפנינו תמונה רכה בצבעי פסטל ובצבעי קיטש,³ ולאמתו של דבר לפנינו שיר פילוסופי על סוף תרבות המערב – על הפרך השוקע אל קצו.

אלתרמן מתאר כאן תופעה טבעית ויום-יומית שיש לה הנמקה ריאליסטית ברורה ומובחנת: כשהחשכה כבר נופלת על העיר, גגותיה עדיין מוארים באורה הקלוש של השקיעה. ראינו שתופעה מקבילה תיאר אלתרמן בפזמונו הידוע "שיר בוקר" ("בְּהָרִים כְּבֶר הַשֶּׁמֶשׁ מְלַהֶטֶת, / וּבְעֶמֶק עוֹד נֹצֵץ הַטֶּל"). ביודענו שהשקיעה שבשיר "ערב עירוני" איננה רק תופעת טבע פשוטה, אלא גם תופעה היסטורית-תרבותית ("שקיעת המערב"), הרי שהתמונה מתעשרת במשמעות נוספת, וההבדל שבין האספלט הנמוך והכהה לגגות הגבוהים, שעדיין זוהרים, נטען במשמעויות חברתיות ומדיניות, פואטיות ופוליטיות.

צירופי הלשון בשיר מוקדם זה מבשרים את אלה המשובצים בשיריו הבשלים והידועים. ניכרת כאן הבלעת הגבולות שפין הטבע למלאכת האמנות (nature & art), ועל-כן עמודי הפנסים הכפופים כגבעול שבראשם קבוע פנס צהוב מכונים כאן "פְּרִיחֵי הָעִיר", והם מלבלבים "בְּאֹרֶן נִיחֹחַ" (הפיגורה הקרויה "סינסתזה", המבליעה את הגבולות בין החושים, אופיינית לשירתו ה"קנונית" של אלתרמן, וכאן משתלבים אלה באלה חוש הראייה וחוש הריח). החשמל אינו מאיר כאן באור צהוב בהיר, אלא באור "עֶצוֹב בְּהִיר".

בשיר מוקדם זה ניכרת עדיין השפעת בני אסכולת שלונסקי, שראו בגורמי השמים "אבירים" מיושנים ומשומשים המאפיינים את השירה הקלסית והרומנטית, והתחרו זה בזה על כתר המקוריות. כל אחד מהם כמו גמר אומר בלבד – בעקבות פגישתו עם השירה הרוסית המהפכנית – להפגין את כוחו בבריאת דימויים מפתיעים ואקסטרווגנטיים, שיעלו במוזרותם ובחוצפתם על אלה שבראו רעיו המשוררים. כל משורר השתדל להעמיד דימוי בוטה ובלתי-אסתטי ככל שניתן, שיוריד את הכוכבים והירח ממעמדם הפיוטי הנשגב ויהפכם לעניין המוני ופשוט.

כך דימה שלונסקי בשירתו המוקדמת את הירח ל"שד זולף את לובן חלבו", ל"פנס עכור תלוי על וו" או למוקיון חיוור שהכוכבים הם פעמוני מצנפתו. גם בקובץ פֶּשֶׁל כדוגמת **אבני בזהו** (1934) דימה את הכוכבים לביצי נחש ואת הירח ליצור מבחיל, פוזל ושְׁתוּם-עין.

אלתרמן הצעיר, בעקבות שלונסקי, תיאר את הלִבְנָה כמינקת הגוחנת על השדות או על בתי העיר ומגירה עליהם את חלבה, ובפזמונו "בשמיים שקט" תיאר את הירח כעורך לילה הגוחן על השמיים המנוקדים כעל כתב-יד שגוי שעליו להגיהו עד שחר. מאחר ששארל בודלר הציע בחיך להוציא מן השירה את הירח והכוכבים, שנעשה בהם שימוש "אינפלציוני", השתדלו המודרניסטים להעניק לגרמי השמים תיאורים מקוריים במיוחד, שיצדיקו את השימוש ב"אבירים" כה חבוטים ומשומשים.

אלתרמן, שכמו חבריו לאסכולה הסכים (ובה בעת בחר גם שלא להסכים) עם דעתו של בודלר שהגיעה העת להפסיק להשתמש ב"אבירים" משומשים כמו הירח והכוכבים ושיש להורידם מגדולתם, כתב עליהם לא פעם באירוניה קלה. כך, למשל, בפזמונו "טיול" כתב: "זֶלְף הַיָּרֵחַ כְּשֶׁמֶן זֵית [...] אֲדָם אֲשֶׁר מְסַפֵּים לְהִיּוֹת פְּנֵלִי קֶצֶת / קוֹרְאִים לוֹ פִּימִינוּ פֶּה – אוֹרִיגִינֵלִי." כך הלעיג באופן אירוני ואוטו-אירוני כאחד על ניסיונותיהם של בני דורו ושל מלצוא דימויים חדשים לבקרים, עד כי החדשנות המדהימה הופכת ברבות הימים לשגרה וכבר אין בה כדי לעורר ולהפתיע. וכאן, בשיר המוקדם "ערב עירוני" הראה אלתרמן – בדומה לשלונסקי – "אֵיף הַלִּבְנָה חוֹלֶצֶת שָׁד / מְקִיר הַבֵּית שְׁמֶנְגֶּד."

התיאור האורבני שלפנינו הוא מראה נעים ומסויט, תמים ומקברי, בעת ובעונה אחת: הצבע הכחול הוא גם צבעו של האספלט השרוי כבר בצבעו הכהה של הלילה הקר, אך הוא גם צבעם של "נְאוֹת מְרָאָה פְּחָלִים", כנזכר בבית הרביעי. המושג "שדות האליזיום", או כפי שהוא נקרא בצרפתית Champs-Élysées – הוא שם נרדף לגן-עדן, שבו רועות הנשמות בנאות מרעה כחולים (ההופכים כאן, מעשה לשון-נופל-על-לשון ל"נְאוֹת מְרָאָה פְּחָלִים"), ועל כן זהו מושג המכיל בתוכו קונוטציות סותרות – של נועם ועדנה, מחד גיסא, ושל מוות וחידלון, מאידך גיסא. גן העדן של סיפורי בראשית, שאליו נולד האדם וממנו גורש, וגן העדן של "אחרי ככלות הכול" מתמזגים כאן למהות אחת.

אלתרמן מתאר בשיר זה את גזר דינו של החלוף ואת קוצר ימיו של האדם. הדובר בשיר מתבונן כאמור "אֵיף הַלִּבְנָה חוֹלֶצֶת שָׁד"⁴, כדי לרמוז לתקופת הינקות של האדם. האדם הוא יצור קצר-מועד ש"נולד לְרִגֵּעַ וְאֵינְנוּ": לאחר לידתו, הוא הולך ומתבלה, ועד מהרה מגיעה שעתו ללחך דשא בשדות האליזיום הכחולים שמעבר לאופק החיים (רמוז למזמור כ"ג בתהלים המושמע אצל אומות העולם בכל הלוויה, בשלל תרגומיו ללשונות המערב: "מְזִמּוֹר לְדָוִד: יְהוָה רָעִי, לֹא אֶחָסֶר. בְּנְאוֹת דָּשָׁא יִרְפִּיצֵנִי עַל-מֵי מְנַחוֹת יְנַהֲלֵנִי").

לקראת סוף השיר – בסדרת מחוות "קלילות" המתאימות לבמה הקלה – הדובר, המיטלטל מצד לצד וידו מונחת על לוח לבו. הוא מצהיר שהוא קל מימין, וכי געגועיו פנו שמאלה. הוא אף מצהיר שהוא מוכן להאמין לכל אדם, ורק לעצמו אין הוא מאמין, וכי גופו הולך ומתנמך, בעוד שראשו מתגבה, כבתמונת אבסורד הלכותה כאילו היישר מספר הילדים "עליסה בארץ הפלאות": "גופי נִקְטֵן וּמִתְנַמֵּךְ / אֶכֶּל רֹאשִׁי כָּל-כֶּף גִּבָּה, / עַד שְׁאֶפְלוּ אִם אֶלֶף / לֹא אֶתְבּוֹנֵן לְאֵן אֲבוֹאָה."

מעניין להיווכח כי באחדים משיריו המוקדמים מראשית שנות השלושים, שלא כונסו בספר, תיאר אלתרמן את חילופי מצב הרוח של גבר הססן, שאינו בטוח בעצמו, עד שבעזרת דמיונו הוא נמתח, מתגבה על-טבעי ומסייע ברוב אבירות לילדה קטנה, המבקשת לשווא לקטוף פרי נחשק מן העץ: "אֵילָנוֹת גְּדוֹלִים שָׁם... וְיִלְדָּה קְטַנָּה / אֶל אֲנִס בְּשֵׁל נוֹהָה מוֹשֶׁטֶת זְרוּעַ — — / לִילְדָה אֲגִיד: מִמֶּנִּי מִתְּנָה, / אֲנִכִּי קִטְפָתִיהוּ כִּי אֲנִי גִבָּה" ("ערב חג")⁵.

בשיר גנוז אחר, אף הוא מראשית שנות השלושים, מבקש הגבר מהנערה שיותר לו להתנמך לממדי ילד קטן ולהשתרך בעקבות זיכרונה כמי שנושא את שובל הכלה, או את שובל המלכה: "תִּנִּינִי גַם אֲנִי לְהִתְקַטֵּן בְּגִבָּה, / תִּנִּינִי גַם אֲנִי רִסְסִים לְהִגִּיף / וְלִצָּאת לְדֶרֶךְ... וְלִשְׁאֵת אֶת שִׁבְלִי / זְכֻרֹנֶךָ הֵשֵׁט מִלִּילָה אֶל אֲבִיב" ("איתך בלעדיך")⁶.

מתברר אפוא שפנטזיות כאלה בדבר שינויי גובה קיצוניים – התגבהות או התנמכות – כמו ב"גוליבר" או ב"עליסה בארץ הפלאות", העסיקו את יצירת אלתרמן, לסוגיה ולתקופותיה. כמי שהיה נער גבוה וגמלוני שישב בכיתתו שבגימנסיה הרצליה בשורה האחרונה ולא נענה על ידי הנערות שאחריהן חזר, תָּזָה אלתרמן את התחושה הזאת מפשרו. מניסיונו האישי אף ידע היטב שרגשי הנחיתות והקיפוח של הנמוכים והגבוהים כאחד מיתרגמים תכופות לרגשות עליונות: לא אחת דווקא הטיפוס הדחוי מתגלה כמי שמטפח בלבו חלום גדולה.

אפשר אפוא לראות שבשיר "ערב עירוני" שיקע אלתרמן סודות אישיים לא מעטים, ובמקביל אף נתן ביטוי לעולם הרעיוני הבין-אישי ששלט בתקופה שפִּין מלחמות העולם – היא התקופה שבה התחיל לכתוב את שיריו. אור החשמל בשיר זורח לרגע כאביב קצר מועד, המלבלב ומציף את עולמנו בניחוח נעים, אך לא רחוק היום, רומז השיר, והקמילה והבלאי יירשו את מקום האביב המלבלב. כאמור, זהו שיר על חיי אנוש שהם כצל עובר וכאבק פורח (ובמקביל: זהו שיר הרומז שגם אימפריות ותרבויות יש להן מחזוריות חיים של ינקות – ילדות – נעורים – עלומים – בגרות – זקנה – שקיעה – מוות – תחייה, כמו לאורגניזמים שבטבע).

העיר בשיר זה הוא מטונימיה ומשל של התרבות האנושית כולה. גגותיה עדיין מופזים באור ורוד של שקיעה רכה ופִּנְסִיה עדיין דולקים, אך החשכה כבר אורבת לה מנגד. היא רק נולדה (כמו תל-אביב בת ה-25 בעת פירסום השיר), וכבר יש בה אותות של עיר ותיקה, אפילו עתיקה, שבתיה צפויים להריסה (שמה האביבי – "תל אביב" – הוא כידוע גם שמו של מקום עתיק הנזכר בתנ"ך, בספר יחזקאל).

בשיר מוקדם שכותרתו "מיותר", משירי "רגעים"⁷, מסופר על בית תל-אביבי העומד לפני הריסה – בית שכותלו האחרון כבר מתנועע ועוד מעט יגווע "בְּקִטְרֶת אֲשָׁפָה וְאֶבֶן". לבית זה מוצמד – כמנהג בתיה של "תל-אביב הקטנה" – תבליט אורנמנטלי, שחקוקות עליו המילים "מה טבו – תִּרְפָּג". משמע, בית "מיושן" ובלתי-אֶפְנתי זה לא עמד על תלו בעיר העברית הראשונה אלא כעשור אחד בלבד (!), וכבר רואים בו "בית ישן" המיועד להריסה.

והעיר, בעוד זקניה מתייפחים על ערש-דווי, נולדים בה תינוקות חדשים המתייפחים בערישותיהם. החיים והמוות, הבנייה והסתירה, הזריחה והשקיעה משיקים בה אלה לאלה, וכבדברי ראש הלהקה במחזהו האחרון של אלתרמן, "ימי אור האחרונים": "אֲמַרְתִּי לוֹ בְּעֶרְךָ / שָׁה גוֹרֵל כָּל מַמְלָכוֹת רְבוֹת-עֲזוֹ / וּבְעוֹד אֶחָת יוֹרֶדֶת, אֶחָת עוֹלָה הָרָה..." (שם, עמ' 102).

מחזור הזרעים בחקלאות, מחזור עונות השנה ועונות החיים הם אשר עיצבו את המעגליות של יצירת אלתרמן בכלל ואת הקובץ *כוכבים בחוץ* בפרט. את הקובץ הזה יש לקרוא כיצירה אחת, שבסופה מגיעים הגיבורים עד קצות תבל ונופלים ממנה אל התהום – תמונה אפוקליפטית ללא שמץ של תקווה, אלמלא ידענו שאחרי המבול המכחיד כל חי, שוככים המים והעולם חוזר לקדמותו, ואלמלא נפתח שיר הפתיחה של הקובץ במילים "עוֹד חוֹזֵר הַנְּגוֹן", המלמדות על גלגל חוזר. אחרי האפוקליפסה של "הם לבדם" (שיר הסיום של הקובץ) ראוי לחזור ולקרוא את שיר הפתיחה שלו, והעולם לקדמותו חוזר ועל צירו סובב – כתבת-נגינה על מנגנון הגליל שלה.

הערות:

1. **גזית** (בעריכת גבריאל טלפיר), שנה ב', חוברת ג', תרצ"ד, עמ' 9; מנחם דורמן, שערך את עיזבונו של אלתרמן, הדפיס את השיר **שוב במחברות אלתרמן** ובספר **שירים 1931-1935**, תל-אביב 1984, עמ' 147-148.
2. **כתובים**, ה', גיל' י"ט (ר"ט), כ"ג באדר תרצ"א (12.3.1931), עמ' 1.
3. ראו בפרק "דרך מלקקת אופק דובשני": דרכי השימוש של אלתרמן במוטיבים בעלי פוטנציאל של קיטש, בתוך ספרי **עוד חוזר הניגון**, תל-אביב 1989, עמ' 184-207. פרק זה כלול באתר נתן אלתרמן.
4. כאמור, תוך רמז לשירי שלונסקי, שתיארו את הירח בדימויים נועזים, ובין השאר כשד הזולף את לובן חלבו. גם אלתרמן תיאר את הירח כמינקת ("הַיָּרֵחַ גֹּחֵן עַל שְׁדוֹת פְּמִינֶקֶת"), בשירו הפרודי "וריאציה".
5. **כתובים**, ו', גיל' מ'-מ"א, ערב ראש השנה תרצ"ג (30.9.1933), עמ' 3.
6. **גזית**, ב', חוב' א, תרצ"ד, עמ' 33. כונס בספרו של אלתרמן **שירים: 1931-1935** (בעריכת מנחם דורמן), תל-אביב תשמ"ד, עמ' 143-144.
7. "מיותר", **דגעים**, כרך א', עמ' 13. השיר התפרסם בראשונה בעיתון **דבר** מיום 29.7.1934.

זיוה שמיר